

Szendrei Janka

A himnuszok dallamválasztása jellemző a liturgiákra

A himnárium repertoárja s annak elrendezése, beosztása a órákban a középkor folyamán jellemző volt egy adott liturgikus úzusra. Ha azonban e témához a muzikológia oldaláról közeledünk, ez a repertoárra vonatkozó egyszerű megállapítás kevésnek tűnik. Összetett, bonyolult helyzet tárul elénk.¹

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizenei osztályának vezetője.

A himnusz olyan énekelt vers, melynél a szöveg és dallam kapcsolata egészen sajátos: labilis is, meg stabil is. Voltak himnusz-szövegek, melyeket számos (10-15) dallammal jegyeztek fel Európában, s fordítva: voltak dallamok, melyek egész sor szöveget hordoztak. Ugyanakkor voltak szövegek, melyek csak néhány, vagy éppen egyetlen dallammal kapcsolódtak. A relative szövegtől „független”, mintegy tónus-szerűen működő dallamok mellett tehát voltak konkrét szöveghez kötöttek is, s a két véglet között a szöveg–dallam-illesztés technikáinak széles skálája alakult ki. Mindez jól áttekinthető a teljes európai himnusz-hagyományt reprezentálni kívánó összkiadás, a Monumenta Monodica Medii Aevi I. Hymnen (a továbbiakban: MonMon)² fényében. A szűkebb lokális vagy intézményi, pl. rendi liturgikus hagyományok nézőpontja szerint azonban lehetséges, hogy éppen egy európai viszonylatban „független”, a szöveghez való viszonyt tekintve labilis, vagyis sok szöveggel szereplő himnusz-dallam mutatkozik *stabilan* szöveghez kötöttnek. Az adott környezetben ugyanis tartósan csak az *egyik* lehetséges, ám ott kiválasztott szöveghez rendelték hozzá. Ami tehát az egyik összefüggésben —további hagyományokkal összevetve— labilis, a másokban —egy speciális hagyomány számára— stabil.

A lokális hagyományok tanulmányozása arra figyelmeztet, hogy a himnusz-műfajban a szöveg–dallam együttjárások rendszere nem ötletszerű, hanem meggondolt döntéseken, olykor egyenesen pedagógián alapszik, s végeredményében a teljes hagyomány sajátos tagoltságának kifejezője. Magának a liturgikus hagyománynak a rétegzettsége, vertikális–horizontális strukturája áll a himnuszok bonyolult szöveg–dallam kapcsolatrendszeré mögött. Igaz, hogy egy himnusz 6–8 dallammal is megszólalhatott a középkorban, bizonyos azonban, hogy nem egy helyen és nem egy funkcióban. A szöveg–dallam kapcsolatokat, csakúgy, mint a repertoár elosztását, íratlan szokásrendek szabályozták. A himnusz-műfajban nem elég a szövegincipitek rendjével jellemezni egy liturgikus úzust, az *ad notam* utalások rendszere ugyanis ezt a jellemzést

¹ Crocker, Richard: „Medieval chant”, in: *New Oxford History of Music* II. Oxford 1990. 236.

² *Monumenta Monodica Medii Aevi* Bd. I. *Hymnen*, ed. Bruno Stäblein. Kassel, Basel etc. 1956.

módosíthatja. Semmilyen más liturgikus zenei műfajra nem áll ez olyan mértékben, mint a himnuszra — ezért olyan bonyolult a himnárium liturgikus „üzene”-te”. Bizonyos az is, hogy a sokféle szöveg–dallam kombináció voltaképpen igen *megnöveli* magát a himnusz-repertoárt. Hiszen ugyanaz a himnusz-vers sem teljesen ugyanaz, amikor egyszer az egyik, másszor a másik dallam szólaltatja meg. A valóságban a himnusz-strófa annyiféle, ahány *ad notam*-mal él.

Idézzünk fel egy példát arra, hogy a himnusz-állomány csak „minősítve”, dallamával együtt szemlélve jellemző az őt felhasználó liturgikus úzusra. Az ambrusinak tartott *Intende qui regis Israel*-t (MonMon Mel. 14) szinte újjáalkották német nyelvterületen akkor, mikor a MonMon Mel. 503. sz. dallamát adták hozzá s második strófáját kezdőverssé avatták.³ Az új *Veni Redemptor gentium* a németeknél is, Közép-Európában is jellemző ádventi-karácsonyi tétel lett — de nem volt ez így a latin országokban,⁴ s azokban a rendekben sem, melyek liturgikus zenei hagyományukat valamely „latin” úzusra alapozták. A ciszterciek pl. magát az eredeti szövegkezdetet is, a milánói dallamot is megtartották.⁵ Van azonban arra is példa —s ilyenkor pusztán a nótautalás igazít el egy úzus felismerésében—, hogy német, gótikus hangjelzésű kódexben a *Veni Redemptor* kezdettel nem a szokásos MonMon Mel. 503-as dallam szerepel, hanem a több karácsonyi szöveget is hordó *A solis ortus* dallam (MonMon Mel. 53). Ez a nótautalás arra mutat, hogy a német lovagrend kódexével van dolgunk, mely liturgiájában a domonkosokat követte, s ezzel a tartalmat illetően latin tradícióhoz igazodott.⁶

Három, a mondottakat illusztráló példát a karácsony oktávjában ünnepelt szentek zsoltosmájából emelek ki. A három himnusz: *Stephano primo martyri*, *De Patre Verbum prodiens* és *Salvete flores martyrum*.

A *Stephano primo* himnusz a milánói himnáriumnak stabil eleme. Itt a XII. századtól kezdve a középkor végéig folyamatosan ugyanazzal a dallammal fordul elő (MonMon Mel. 15), amely dallam más hagyományokban ismeretlen. Az *Analecta Hymnica*⁷ a himnusz szövegét három forrásból idézi, két itáliai mellett (Nápoly, Szt. Szeverin-apátság, Verona, Szt. Zénó-apátság) egy németből (Berlin, VIIIo 1.B). A hagyomány, bár szórt, ennél azért kiterjedtebb:

³ Igen ritkán, korai forrásban előfordult, hogy az új Mel. 503-hoz még az eredeti ambrozián szövegkezdet társult, lásd pl. *Breviarium notatum Strigoniense XIII. sz.*, Praha, Bibliotheca Strahoviensis DE I 7, f 14, vö. Szendrei Janka: „Esztergomi breviarium notatum Prágában”, in: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest 1989. 149.

⁴ A MonMon szerint a *Veni Redemptor* szöveghez Verona a 703-as dallamot, Gaeta a 71-es dallamot adja (e kettő egymás variánsa, bár Stäblein külön számozza őket), Nevers-ben a 138-as és a 14-es dallam volt használatos, Worcester-ben a 406-os.

⁵ MonMon Mel. 14, p. 30., a milánói dallam az új szövegkezdettel: MonMon p. 81 (Nevers).

⁶ Német lovagrendi Antiphonarium, XIV. sz.: Darmstadt, Hessische Landesbibliothek Ms. 872. f 216 verso: *Veni Redemptor, A solis ortus, Hostis Herodes, A Patre unigenitus „sub eadem nota”* éneklendő, vö. ugyanezt a megoldást Antiphonarium sacri Ordinis Praedicatorum. Romae 1933. 335.

⁷ *Analecta Hymnica*, ed. Dreves, Guido Maria, Blume, Clemens, Bannister, Henry Marriott, Bd. 1–55, Leipzig 1886–1922. Bd. 14, p. 28

Itálián kívül ciszterci, további német, magyar, prágai, skandináv följegyzések őrzik nyomait. E szöveghagyományhoz a Monumenta Monodica I. szerint a milánóián kívül még hat dallam kapcsolódik. A ciszterciek Európa-szerte következetesen egy valószínűleg saját alkotású, bár Nevers-ben is meglévő dallamot alkalmaznak (MonMon Mel. 65).⁸ A német hagyomány nincs egyenletesen feltárva. B. Stäbleinnek köszönhetően annyi ismert, hogy a Klosterneuburgban őrzött himnáriumiak az eddig említettekkel ellentétben nem adtak saját dallamot e szöveghez, hanem azt a mintegy „karácsonyi tónusnak” tekinthető *A solis ortus* dallamra (MonMon Mel. 53) alkalmazták. Hasonló logika szerint jártak el azok a német egyházak is, melyek más népszerű, a karácsonyi időszakban gyakran szereplő regionális (német eredetű) dallamokhoz nyúltak (MonMon Mel. 503, Mel. 505). Linköping egy internacionális divat-dallamot választott a himnuszhoz.⁹ Itáliából a Monumenta egy déli és egy északi benecés forrást közöl. Mindkettőben ugyanaz az itáliai eredetű dallam társul a *Stephano primo* szöveghez, a MonMon Mel. 706. Ezt a dallamot (melyet a Piacenza 65-os kódex is ismer, de a *Conditor alme siderumra* teszi) Közép-Európában is használták.¹⁰ A *Stephano primo* esetében így itáliai dallamválasztást alkalmazott a prágai Szt. György-kolostor (Praha, Egyetemi Könyvtár XII E 15a, XII E 15c kódexek), valamint az esztergomi egyházmegyei templomok, s a magyar pálos kolostorok: mindezek a MonMon 706-os dallammal éltek.¹¹ (1. kottapélda)

A *De patre verbum* himnusz forrásai az Analecta Hymnica szerint zömben a délnémet területről valók, kiegészítve két svéd emlékekkel, a legkorábbi dokumentum azonban itt is a XI. századi veronai kódex.¹² A Monumenta Monodica a szöveggel kapcsolatban négy dallam alkalmazásáról tud,¹³ ezt a számot az alábbiak alapján itt is hétre emelhetjük. A veronai kódex nem ad a tételhez új dallamot, a *De Patre*-t is a *Stephano primo*-ra, vagyis a MonMon Mel. 706-ra

⁸ Lásd még Plocek, Václav: *Catalogus codicum notis musicis instructorum qui in Bibliotheca publica rei publicae Bohemicae socialisticae in Bibliotheca universitatis Pragensis servantur*. Bd. I. Praeae 1973. 78 (kottapélda az I G 17-es jelzetű ciszterci himnáriumból, mely a csehországi St. Corona-kolostor használatára készült).

⁹ Moberg, Carl-Allan — Nilsson, Ann-Marie: *Die liturgischen Hymnen in Schweden II. Die Singweisen und ihre Varianten*. Uppsala 1991. 179 (135. szöveg, 301. dallam)

¹⁰ A közép-európai régióban a *Stephano primo*, *De Patre verbum* és *Salvete flores* himnuszok nem voltak általánosan ismertek. A krakkói egyházmegye pl. egyáltalán nem alkalmazta őket, vö. Reginek, Antoni: „Repertuar Hymnów diecezji Krakowskiej”, in: *Musica Medii Aevi VIII*. Kraków 1991. 142–390.

¹¹ Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae*. Budapest 1956. Nr. 12. További adatok a következő kéziratokban: magyarországi Pálos Cantuale XV. sz., Częstochowa, Archiwum Paulinów Ms. I. 215 (583), Hymnarium Zagradiense XIV–XV. sz., Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (ma: Egyetemi Könyvtár) MR 21, f 14 verso, Budai Psalterium töredéke, 15-16.sz., Budapest, Akadémiai Könyvtár Kézirattára K 480 (olim T 296), vö. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981. C 46, C 58, F 43-as források.

¹² Bd. 51., p.185.

¹³ Mel. 53, 505, 513, 706, vö. p. 667.

énekelteti. A klosterneuburgi himnárium a karácsonyi időben sokat használt, német eredetű 505-ös melódiát írja elő, így jár el a seckai ágostonos kónissza eredetű Graz, Egyetemi Könyvtár 286-os kódex is. Regisztrálja ezeken kívül a Monumenta ismét az *A solis* dallam (Mel 53) és a népszerű *Jesu nostra redemptio* (Mel 513) alkalmazását. A svéd források is ismert népszerű dallamokat vesznek elő (Moberg-Nilsson a 204. szövegre a 119., 164., 208. dallamokat adja). Egyedül a magyarországi esztergomi úzus talaján álló, valamint a magyar pálos források illesztenek e szöveghez különleges *egyedi* dallamot. Ezt Rajeczky Benjamin *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*-je közölte,¹⁴ azóta a tételnek még több feljegyzése került elő.¹⁵ Pontos megfelelője e magyarországi dallamnak a Monumenta-ban nincsen, legközelebb hozzá zeneileg a milánói himnárium Mel. 35-je áll (ez Szt. Sebestyén-szöveget hordoz, lásd a kottapéldát). (2. kottapélda)

A *Salvete flores martyrum* Prudentius-himnuszt az *Analecta Hymnica* 20 forrásban regisztrálja, itáliai és délnémet körben, egy prágai adatot is említve.¹⁶ A Monumenta e szöveghagyományhoz hat dallamot tud kapcsolni: Mel. 22, 53, 71, 116, 505, 760. Köztük egyetlen „Singular” előfordulású van (Mel. 760: XIII. századi olasz forrásból, egyedi alkotás). A *Salvete flores*-t egyébként legszívesebben a karácsonyi idő népszerű dallamaira szólaltatták meg. Verona a *Christe Redemptor omnium*-ra (Mel. 71, de Gaeta a Mel. 116-ra), Klosterneuburg az 505-ös melódiára, melyre már a *De Patre*-t is énekeltette, az Einsiedeln 366-os kódex az *A solis ortus*-ra (Mel.53). A középkori Magyarországon, jelentős kiterjedésű hagyománykörben (Esztergom, Zágráb, pálosok) a szöveget *saját* dallammal énekelték. Mint Rajeczky kiadásai mutatják,¹⁷ melyekhez újabban feltárt adatok is csatlakoznak, a magyarországi saját dallam a Monumenta anyagában nem talál párhuzamot (a Mel. 772. Bariból, melynek kadenciái azonosak, dallamfordulatait tekintve különböző). (3. kottapélda)

Az összefüggéseket végiggondolva elmondhatjuk, hogy a térség több liturgikus szokásrendje pusztán e három himnusz dallamválasztása, zenei megoldása alapján megkülönböztethető egymástól. Ha csak szövegeket tartunk szem előtt, a klosterneuburgi himnárium repertoárja pl. (de rendje már nem) e helyen a magyarországi egyházmegyes himnáriumokéval azonosnak mutatkozik. Ha azonban a dallamválasztásokat is figyelembe véve tesszük mérlegre a himnusz-rendet, markáns különbségek kerülnek felszínre. E dallamválasztások révén megfogható különbségek természetesen más, főként funkcionális különbségekkel is kiegészülnek. A magyarországi egyházmegyekben nem volt matutínium-himnusz, így Esztergom egyetlen darabként kínálta e tárgyal

¹⁴ Nr. 61 és Supplementband, Budapest 1982. Nr. 9.

¹⁵ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica Mr 21 és Budapest, Akadémiai Könyvtár K 480.

¹⁶ Bd. 50., p. 27–28.

¹⁷ *Melodiarium...* Nr.33 és Supplementband Nr. 6., vö. p. 8. Az itt kiadott adatokon kívül megvan a tétel a már citált zágrábi MR 21-es forrásban és a budai psalterium töredékén is (Budapest, Akadémiai Könyvtár K 480).

himnuszokat a megfelelő napokra, a laudesben divíziójukat írta elő. Evvel már a zágrábi egyházmegye rendjétől is elvált, ott ugyanis önálló laudes-himnuszok voltak, Szt. János evangélista napján pl. a ritka *Amore Christi nobilis*.¹⁸

A himnusz-repertoár lokális vagy rendi *ad notam* rendszereinek felkutatása, összehasonlítása a teljes állományon elvégezve hozna igazán jól hasznosítható kutatási eredményt. Ez már nemcsak a liturgikus szokásrendek megismeréséhez lenne fontos kiegészítés. Elindíthatná a himnusz-dallamok életútjának részletesebb megrajzolását, s elvezethetne e strófás dallamvilág zenetörténetének megalkotásához.

1. kottapélda

Klosterneuburg, Stiftsbibl. 1000, f. 32^v : MonMon
p. 220.

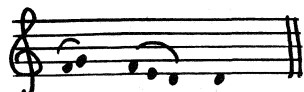
a) Stepha-mo pri-mo marty-ri etc.

Verona, Bibl. Cap. CIX (102) f. 31 : MonMon p. 368.

b) Stephano primo mar-ty-ri ... etc.

Rajeczky Nr. 12 :

¹⁸ Dobszay László — Prószéky Gábor: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. A Preliminary Report.* Budapest 1988. 293–296, vö. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica MR 21 f 14 verso.

Sopron, A'Ilami levéltár (Jászó, Kézirat 93):

c) Stephano pri-mo marty-ri cante-mus can-
-ticum novum, quam dulcis est psallentibus,
opem ferat credentibus. A- men.

2. kottapéllda

Klosterneuburg, Stiftsbibliothek 1000, f. 33^v:

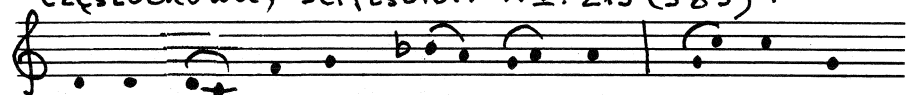
a) De Patre Verbum prodi-ens, corpus de ma-
-tre indu-ens, ...etc.

Verona, Bibl. Cap. CIX (102), f. 35:

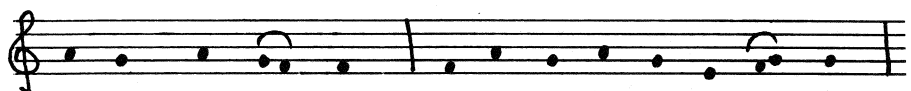
b) De Patre Verbum prodi-ens, corpus de matre

Częstochowa, Stiftsbibl. R I. 215 (583) :

c) De Patre Verbum prod-i-ens, corpus de

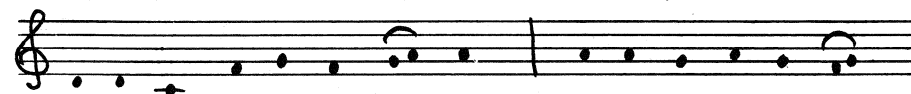

matre indu-ens, johannis testimoni-o :

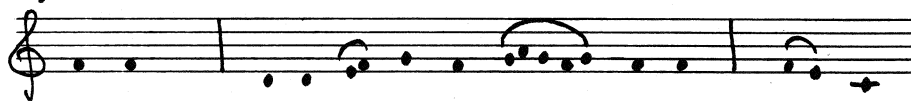

Hoc e-rat in principi-o. (= magyar pálos)

Milano, Bibl. del Prefetto... MonMon p. 20.:

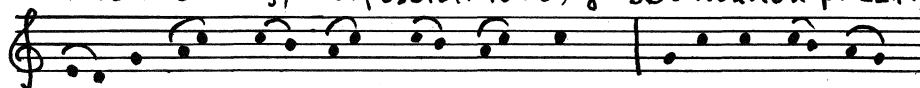

d) sebasti-ani marty-ris....

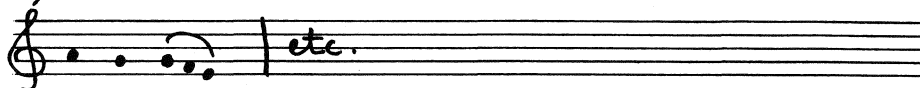

3. kottapélda

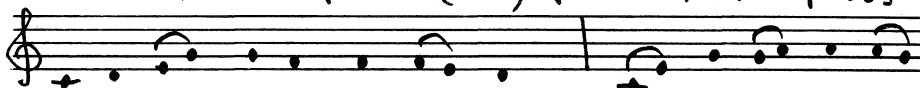
Klosterneuburg, Stiftsbibl. 1000, f. 36 = MonMon p. 221.

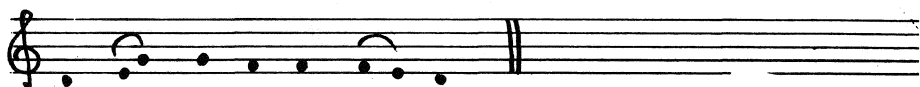
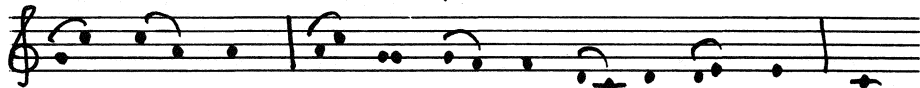
a) Sal-ve-te flo-res marty-num, ... etc.

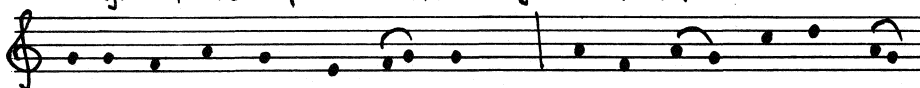
Verona, Bibl. Cap. CIX (102) f. 37 : Mon Mon p. 369.

b) Salvete, flores marty-num, etc.

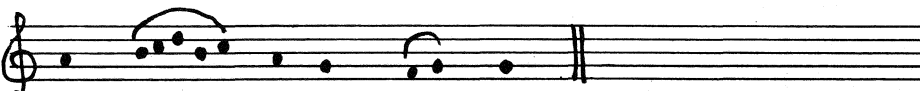
Zágráb, Metropolitanska Knjižn. MR 21:

c) Salvete, flores marty-num, quos lucis ipso li-

-mine Christi in-se-cutor sustulit, ut tur-

-bo flo- rentes to- sas. (= Kalosa-zágrábi ritus)